

מכון שלום הרטמן
SHALOM HARTMAN INSTITUTE

חזון חדש

ליחסי דת

ומדינה

בישראל

"אין אדם שליט ברוח"

לכלוא את הרוח" קהלת ח, ח

ד"ר אריאל פיקאר,
מכון שלום הרטמן

1 חוקי הנישואין והגירושין מרחיקים יהודיות ויהודים רבים מזיקה ליהדות. את הזיקה הזו, שהיא המעניקה למדינה את אופיה כמדינה יהודית, אפשר וצריך לפתח מתוך חופש אישי ותמיכה של המדינה.

2 מעבר למשרות הרבות ולתקציבים הנלווים לחוק שיפוט בתי הדין הרבניים ולחוק הרבנות הראשית, לקיומם של מוסדות אלו כמוסדות ממשלתיים יש תפקיד במאבק הארוך על מהותה של היהדות בעידן המודרני. האורתודוקסיה עושה שימוש בכח החוק החילוני כדי לחזק את מעמדה כביטוי היחיד של היהדות.

3 שינוי החוק ופתיחת האפשרות לנישואין אזרחיים תסיר את המונופול של הרבנות על מרכיב חשוב בחייו של כל אדם. מונופול זה מחזק מבחינה תודעתית את הגדרתה של האורתודוקסיה, כפי שמפרשת אותה הרבנות, כיצוג בלעדי של היהדות לפחות בתחום זה.

4 מדינה מודרנית חייבת להגביל את כוחה וסמכותה, להותיר מרחב גדול עד כמה שאפשר לקיומן של קהילות זהות ותרבות שונות, ולהימנע מלהתערב בתכני פעילותן. בכל הנוגע לדת או לתרבות, מתברר שלא רק שהדבר אפשרי, אלא שהוא אף תורם לשגשוגן של המסורות הדתיות והתרבותיות.

5 רוב אזרחיה של מדינת ישראל – יהודים, מוסלמים ונוצרים – נזקקים לשירותי דת ולכן יש הגיון רב בקיום זיקה בין המדינה לבין הדתות השונות בישראל. אך אסור שזיקה כזו תעניק הגמוניה לדת מסוימת או לפרשנות מסוימת של הדת.

6 על הכנסת לבטל את חוק שיפוט בתי הדין רבניים ולחוקק מערכת חוקים אזרחיים שיהיו נידונים במקרה הצורך בבית משפט לענייני משפחה. מעבר לכך, זוגות שיחפצו בכך יקיימו טקס דתי על פי מנהגי דתם וקהילתם. המדינה תפקח על הקהילות בתחום המנהל התקין ומניעת עשיית עוול.

מכתב קצר שכתב דוד בן גוריון לראשי אגודת ישראל לפני שבעים שנה מכתובת עד היום את יחסי הדת והמדינה בישראל,

באופן שמפריע לפריחתה ושגשוגה של תרבות יהודית-ישראלית במרחב הציבורי ומצייר את הדת כממסדית ומנוכרת. דווקא מתוך רצון לחזק את זהותה היהודית של המדינה, עלינו לשחרר את הלפיתה ההדדית שבין הממסד הדתי לממסד הפוליטי ולעצב מחדש את יחסי דת ומדינה בישראל מתוך תפיסה פלורליסטית של היהדות.

מדוע וכיצד נולד ה'סטטוס קוו'

בראש חודש תמוז תש"ז, התשעה-עשר ליוני 1947, לפני יותר משבעים שנה, שיגר דוד בן גוריון, שעמד אז בראש הסוכנות היהודית, מכתב לראשי הסתדרות אגודת ישראל העולמית. מכתב זה, הידוע בשם 'מכתב הסטטוס קוו', קובע את עקרונות היסוד ביחסים שבין הדת למדינה במדינת ישראל שעתידה לקום בשנה הקרובה. המכתב נועד לגייס את אנשי אגודת ישראל לתמיכה בהקמתה של המדינה ולהשתתפות במוסדותיה. המכתב עוסק בארבעה תחומים: שבת, כשרות, אישות (נישואין וגירושין) וחינוך. בסעיף האישות נאמר: "כל חברי ההנהלה מעריכים את רצינות הבעיה וקשייה הגדולים, ומצד כל הגופים שהנהלת הסוכנות מייצגת, ייעשה כל מה שאפשר למען ספק בנידון זה את הצורך העמוק של שלומי הדת, למנוע חלילה חלוקת בית ישראל לשניים". כלומר, כדי שיהודים במדינת ישראל יוכלו להמשיך להנשא זה לזה מסכימה הסוכנות היהודית להפקיד בידי הממסד הרבני המקובל על אנשי אגודת ישראל את ענייני הנישואין והגירושין. אלמלא כן, נטען במכתב, עלול בית ישראל להתחלק לשניים – הדתיים לא יסכימו להנשא לחילוניים.

למעשה, בן גוריון לא נדרש למאמץ רב. כל שהיה עליו ועל כנסת ישראל לעשות הוא להמשיך את המצב המשפטי הקיים עוד מזמן השלטון העות'מאני ולאחריו המנדטורי, שהעניק לממסדים הדתיים של העדות הדתיות השונות אוטונומיה וסמכות בענייני המעמד האישי של בני ובנות עדתם: המרת דת¹, נישואין וגירושין. לכל עדה דתית היה

גוף מרכזי שבראשו עמד איש דת, ולצורך זה ייצגה הרבנות הראשית ובתי הדין שלה את העדה הדתית היהודית. מכתב זה יצר אפוא את מעמדם החריג של דיני הנישואין והגירושין במערכת המשפט הישראלית, המשתקף בלשון חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953: "1. ענייני נישואין וגירושין של יהודים בישראל אזרחי המדינה או תושביה יהיו בשיפוטם היחודי של בתי דין רבניים. 2. נישואין וגירושין של יהודים ייערכו בישראל על פי דין תורה".

יש לשים לב – בשונה מכל חוק אחר, בחוק זה, השופט – כלומר, בית הדין – הוא למעשה גם המחוקק! שהרי אין בנמצא כל חקיקה של הכנסת בתכני החוק. אין בנמצא גם קובץ מוסכם של דיני הנישואין והגירושין, או דיני הגיור, על פי דין תורה. יש אינספור מחלוקות בדינים אלו ואין הסכמה בקרב בתי הדין עצמם מהו ה"חוק", כלומר – ההלכה (ומי שיאמר 'שולחן ערוך' כנראה לא למד מימיו סעיף אחד בספר זה ובוודאי לא למד את ספרות השו"ת). כך שבפועל, החוק נקבע על ידי הדיינים בעצמם. הנה לראשונה בתולדות העם היהודי מזה דורות רבים, ישנה סמכות בעלת יכולת אכיפה מטעם המדינה², הקובעת, עבור כל אזרחי המדינה (היהודים – כשבמקביל למוסלמים קובעים בתי הדין השרעים), מהו דין תורה! מצב חדש זה יוצר אינספור התנגשויות. כך למשל, עולים רבים שבאו לארץ מכח היותם יהודים על פי חוק השבות, נחשבים כלא-יהודים על פי כלליה של הרבנות ואינם יכולים להתחתן בארץ.

הסטטוס קוו בענייני דת ומדינה נבנה על שילוב בין שני אינטרסים שונים. מצד אחד, המנהיגות החילונית היהודית לא רצתה לעסוק בנושאים הקשורים למסורת היהודית והעדיפה להשאיר את הטיפול בעניינים אלו לדתיים 'המקצועיים' – אם מתוך הזדהות ואמון ואם מתוך מחשבה שכך תשמר האחדות הפוליטית וגם יתן מענה לצורך של יהודים רבים בשירותי דת. מצד שני, מנהיגי הציבור החרדי והדתי שמחו גם הם על הסידור הזה לא רק בגלל הנגישות למשאבים ציבוריים ניכרים ומשרות רבות, אלא בגלל שמכוח המדינה מתקבעת ההגמוניה האורתודוקסית על הגדרתה של היהדות בתחומים רבים. זו היתה עסקה מועילה מבחינה פוליטית, היא איפשרה את יציבותן של קואליציות רבות במחיר שנחשב נמוך. למעשה, העסקה הזו מחזיקה מעמד שנים רבות יותר מכל עסקה חברתית אחרת בישראל.

אז מה הבעיה כאן?

הסטטוס קוו בענייני דת ומדינה נסדק משתי סיבות עיקריות: ראשית, התעלמותו של הממסד הדתי מהאתגרים היחודיים של המצב והתקופה. כך למשל בדיני הנישואין והגירושין בית הדין לא פיתח אמצעים יעילים למקרים קשים ורבים של סרבנות גט או סחטנות גט (ראו תיעוד מקיף על כך בספרה החדש של רבקה לוביץ: "מסוף העולם ועד

1. על פי פקודת העדה הדתית (המרה) משנת 1927. "אדם שהמיר את עדתו הדתית ורוצה כי תינתן נפקות חוקית לאותה המרה, יקבל מאת ראש העדה הדתית שאליה נספח... תעודת אישור, המעידה שנתקבל אל אותה העדה הדתית".

2. כך למשל קובע החוק בסעיף 6: "ציווה בית דין רבני בפסק-דין סופי לכפות איש לתת גט פיטורין לאשתו או לכפות אשה לקבל גט פיטורין מאישה, רשאי בית משפט מחוזי, כתום ששים ימים מיום מתן הצו, לפי בקשת היועץ המשפטי לממשלה, לכפות במאסר לציית לצו".

סופו"); תהליכי הגיור הפכו קשים ומסורבלים. התוצאה שהצטברה במשך השנים היא של סלידה של רבים מאזרחי ואזרחיות ישראל מהממסד הרבני, חשש מנישואין במסגרת הרבנות, ובקרב העולים - מיעוט של פונים למערך הגיור.

גיור שאינו מקובל עליהם. זאת ועוד, החברה החרדית מחזיקה בבתי דין משלה לגיור לנישואין ולגירושין ואינה מקבלת את סמכותם של בתי הדין הרבניים של מדינת ישראל.

האם מדינת ישראל תשאר מדינה יהודית?

יש הטוענים שחוקי הנישואין והגירושין ומעמדה הייחודי של הרבנות הראשית לישראל הם הנותנים את המשמעות להיותה של מדינת ישראל מדינה יהודית. אני מבקש לטעון בדיוק את ההפך: חוקי הנישואין והגירושין מרחיקים יהודיות ויהודים רבים מזיקה ליהדות. את הזיקה הזו, שהיא המעניקה למדינה את אופיה כמדינה יהודית, אפשר וצריך לפתח מתוך חופש אישי ותמיכה של המדינה (כפי שאסביר בהמשך).

בחינה מעמיקה של המצב מגלה כי ליהדותה של מדינת ישראל היבטים רבים שאינם תלויים כלל וכלל בחוקי המעמד האישי - הן היבטים משפטיים אך בעיקר, היבטים תרבותיים המשפיעים על המרחב הציבורי.

ישראל, כמו מרבית מדינות העולם, היא מדינת לאום, בית לאומי לעם היהודי. הגדרה זו מציפה ברמה הלאומית, המדינית, לראשונה בתולדות העם היהודי, שאלות אודות מהות היהדות. זו אינה שאלה פילוסופית בלבד, שכן יש לה היבטים משפטיים חשובים. חוק השבות, אולי החוק המשמעותי ביותר לקיומה של ישראל כמדינה יהודית, מעניק זכות אזרחות ליהודים, ובמסגרתו עולה השאלה - מיהו יהודי? התשובה נתנה בתקונים לחוק השבות משנת תש"ל - 1970. סעיף 4א קובע: "הזכויות של יהודי לפי חוק זה [...] מוקנות גם לילד ולנכד של יהודי, לבן זוג של יהודי ולבן זוג של ילד ושל נכד של יהודי; להוציא אדם שהיה יהודי והמיר דתו מרצון". סעיף 4ב קובע: "לענין חוק זה, 'יהודי' - מי שנולד לאם יהודיה או שנתגייר, והוא אינו בן דת אחרת". יש לשים לב, על אף שסעיף 4ב עושה שימוש בהגדרה הלכתית מסורתית - מי שנולד לאם יהודיה או שנתגייר, החוק אינו קובע מה הם כללי הזיהוי של אם יהודיה או מה הם כללי הגיור. למעשה משאיר החוק את ההגדרה הזו לידיהם של פקידים העוסקים בעליה ובקליטה או לבית המשפט ולא דורש את מעורבותה של סמכות דתית כלשהי. יתרה מזו, מי שנולד לאב יהודי ואמו אינה יהודיה, אף שאינו מוגדר כיהודי על פי החוק, זכאי גם הוא לעלות לארץ מכח חק השבות כפי שמבואר בסעיף 4א.

הבה נשים לב לתהליך. המדינה קבעה שאת השאלה 'מיהו יהודי' לצורך חוק השבות צריך לפתור כמו כל שאלה משפטית או אזרחית אחרת. הסמכות לחוקק נתונה בידי הכנסת, הסמכות השיפוטית-פרשנית נתונה לבתי המשפט ואין כל סמכות למוסדות דתיים בענין זה. יש גם לזכור כי הקביעה מיהו יהודי בחוק השבות תקפה לגבי חוק השבות בלבד וגם לגביו היא משמעותית באופן חלקי מפני שכאמור גם קרוב משפחה של יהודי רשאי לעלות מכח חוק זה (סעיף 4א). כך למשל, בית המשפט הגדיר שלצורך חוק שעות עבודה

במקביל, גם תדמיתה של הרבנות ומוסדותיה הלכה וירדה. נתגלו בה פרשות שחיתות ונפוטיות (בשעה זו יושב רב ראשי לשעבר בכלא!), המעורבות הפוליטית במינויים הלכה והתעצמה (הדיינים נבחרים לפי מפתח מפלגתי), והתברר שעל אף שהציבור החרדי אינו מכיר ברבנות הראשית, הוא מתעקש לשלוט בה ובמוסדותיה. מנגד הלכו והתעצמו המעגלים של תנועות ההתחדשות יהודית וגברה הדרישה של התנועות הלא אורתודוקסיות בארץ ובעולם להחזיר לעצמם את האחריות ואת הסמכות ביחס ליהדות שלהם. כל אלה יצרו ראקציה נגד הסטטוס קוו.

קולות ביקורתיים ביחס לחוק הנישואין והגירושין עולים גם בתוך השיח ההלכתי עצמו. כך למשל טוען הרב אליהו בקשי דורון שכיהן כרב הראשי לישראל, במאמר תחת הכותרת 'חוק נישואין וגירושין - היצא שכרו בהפסדו?', שהחוק איבד את תוקפו מכמה סיבות: ראשית, בתי המשפט הישראליים מכירים במעמדם של 'ידועים בציבור', ומכירים בנישואין אזרחיים שנערכו בחו"ל; שנית, החוק יוצר לחץ כבד על מערכות הגיור בארץ מפני שלאזרחים ישראלים רבים שאינם יהודים על פי ההלכה, אין דרך להינשא בישראל; כמו כן, החוק גורם לכך שגם מי שאינם רואים עצמם מחויבים להלכה, חייבים להינשא כדת משה וישראל, ואם בהמשך יחליטו אותם זוגות להיפרד ללא גט ויקימו מערכת זוגית עם בני זוג אחרים - יירבו ממזרים בישראל. מסיבות אלה מגיע הרב בקשי דורון למסקנה ששכר החוק יוצא בהפסדו, ויש לאפשר מסלול מקביל של נישואין אזרחיים.³

כאן יש להזכיר שוב את הטיעון המופיע במכתבו של בן גוריון, לפיו ללא חקיקת דיני הנישואין על פי ההלכה, עלולים להוצר במדינת ישראל קבוצות של יהודים שאינם יכולים להנשא זה לזה. אם נבחן את הטיעון הזה היום נגלה שלמעשה החוק אינו מסייע לפתרון הבעיה הזאת, וזהו המצב כרגע - יהודים מקבוצות שונות אינם נשאים זה עם זה דרך הרבנות בשל שלל סיבות.

ראשית, מספרים הולכים וגדלים של זוגות ישראלים בוחרים להינשא בנישואין אזרחיים בחו"ל, ולא בטקס דתי של הרבנות. ברוב המקרים אלו אזרחים ואזרחיות שאינם יכולים להינשא דרך הרבנות, אם מפני שאינם יהודים ואם מסיבות אחרות. מדינת ישראל מכירה בנישואין אלו של אזרחיה, וכן מכירה במעמדם של 'ידועים בציבור' כך שהמוטיבציה להנשא דרך הממסד הרבני הולכת ויורדת. יתרה מזו, פלומס הגיור גורם לכך שרבני ערים רבים אינם מכירים בחלק גדול מגיורים הנעשים על ידי הרבנות הראשית לישראל, והם אינם מוכנים להשיא בני זוג שאחד מהם עבר

3. הרב אליהו בקשי-דורון, "חוק נישואין וגירושין - היצא שכרו בהפסדו?", תחומין כה (תשס"ה) עמ' 99-107. ראו גם: פנחס שיפמן, שפה אחת ודברים אחדים, ירושלים תשע"ב, שער שני.

4. ראו על כך בספרי, הלכה בעולם חדש - שיח רבני בחברה מודרנית, ירושלים תשע"ב, פרק רביעי.

כעת אני מבקש להגיע לעיקר. לא רק החוקים הרשמיים מבטאים את יהדותה של מדינת ישראל. מעבר לחוק יש להתבונן על הקיום הישראלי היומיומי. קיומנו כרוב גדול בארצנו מאפשר את עיצוב המרחב הציבורי: לוח השנה, חגיו ומועדיו, השפה העברית, מוסדות החינוך והתרבות. אלו יוצרים מרחב ציבורי בעל מאפיינים יהודיים רבים ומגוונים. בזכותם מתקיים רצף בין הקיום היהודי הפרטי והקהילתי לבין המרחב הציבורי. כך למשל, מועדי ישראל נחגגים לא רק בבית ובבית הכנסת אלא גם ברחוב, בבתי הספר ובמוסדות ציבור ואף מערכות התקשורת והמסחר מנכיחות אותו. כל אלו יוצרים מסגרות ציבוריות המאפשרות תכנים שונים ומגוונים, מסורתיים וחדשניים, לכל קבוצה באוכלוסייה מבלי להגדיר באופן ברור מהי יהדות ומבלי לערב בהכרח מוסדות דתיים במוסדות המדינה. די בבחינה של כמות והיקף האירועים המתקיימים בחגי ישראל והקשורים בצורה כזו או אחרת לתכני החג, כדי לראות שלטונו של זה של תרבות יהודית יש ביקוש רחב בחברה הישראלית; זהו הביטוי המשמעותי והחשוב ביותר של היותה של ישראל מדינה יהודית. לעומת זאת, חוקים, כמו חוקי המעמד האישי, קובעים גם תכנים ספציפיים ומונוליטיים ליהדות ובכך גורמים להתנגדות ולניכור גדלים והולכים. במילים אחרות, חוקים שיש בהם ממד של כפייה (כמו חוקי הנישואין והגירושין) יוצרים ניכור והתנגדות אצל רבים ולכן, לא רק שאינם מוסיפים ליהדותה של המדינה הם גורעים ממנה.

הסטטוס קוו והמונופול היהודי

אם כך, שוב עולה השאלה: מאחר וחוק הנישואין והגירושין גורם לניכור, אינו ממלא את מטרתו ושומר על אחדות העם ואינו המפתח להגדרתה של ישראל כמדינה יהודית – מדוע הוא נשאר על כנו? התשובה לשאלה זו מורכבת משני רבדים. הרובד הפוליטי-מפלגתי והרובד העמוק יותר, שנוגע למאבק על הגדרתה של היהדות. מבחינה פוליטית, התמונה ברורה: מפלגות דתיות וחרדיות המתנגדות לשינוי החוק ולקבלתם של נישואין אזרחיים כתקפים בישראל, מציבות עניין זה כתנאי להצטרפותם לקואליציה. ראשי ממשלות ישראל מכל המפלגות מוכנים לשלם את המחיר הכרוך בכך תמורת יציבות קואליציונית, וזאת מתוך הכרה בכך שנושאי דת ומדינה נדחקים בתודעתם של רוב האזרחים הישראלים למקום מאוד נמוך בסדר העדיפויות הפוליטי. לא על סוגיות אלו מצביעים האזרחים בקלפי אלא על נושאים כמו מדיניות, בטחון וכלכלה, העומדים בראש סדר העדיפויות. מדוע נושא זה כה חשוב למפלגות הדתיות? מעבר למשרות הרבות ולתקציבים הנלווים לחוק שיפוט בתי הדין הרבניים ולחוק הרבנות הראשית, לקיומם של מוסדות אלו כמוסדות ממשלתיים יש תפקיד במאבק הארוך על מהותה של היהדות בעידן המודרני. במילים אחרות, האורתודוקסיה עושה שימוש בכח החוק החילוני כדי לחזק את מעמדה כביטוי היחיד של היהדות.

הבה נתבונן במספר פולמוסים שהתעוררו לאחרונה: פשרת

ומנוחה הגדרת אדם כיהודי, מוסלמי או נוצרי, היא הגדרתו העצמית בלבד⁵. כך שלמעשה, מדינת ישראל, אינה מגדירה באופן מהותי את יהדותו של אדם ובוודאי שאינה מגדירה את יהדותה של המדינה. עם זאת, חוק השבות ובלתימתה של הגירת לא יהודים לישראל, הוא הבסיס לקיומה של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי, מפני שבגינה ממשיכה המדינה לדאוג לקיומו של רוב יהודי גדול בקרב כלל אזרחי המדינה.

לרשימת חוקים זו אפשר להוסיף עוד חוקים שמקור ההשראה שלהם הוא ההלכה והמסורת היהודית כמו חוק החמץ וחוק החזיר⁶. חוקים אלו, למרות מקורם הדתי, הם חוקים אזרחיים לכל דבר ועניין. תוכן החוק נקבע על ידי הכנסת ולכן כל סעיף בו החוק כולו, ניתנים לתיקון או לביטול ברוב רגיל ופרשנותו של החוק נידונה בבית המשפט⁷. אם כן, לחוקים שנידונו עד כאן זיקה ברורה למסורת היהודית הדתית, אך הם אינם תלויים כלל במוסדות דתיים או בסמכות דתית כלשהי. חוקים אלו מייצגים את תפיסת היהדות כתרבות הלאומית של העם היהודי. הגדרתם, היקפם ותקפם החוקי נובע מבית הנבחרים של מדינת ישראל הדמוקרטית וסמכות השיפוט בעניינים נתונה למערכת המשפט האזרחית הישראלית. אפשר לבטל אותם, אפשר לחוקק חוקים אחרים שיש בהם זיקה למסורת. אך כל אלו נעשים מתוקף סמכותה של הריבונות הישראלית הדמוקרטית ולא מכח ההלכה וסמכות הרבנים.

5. שאלת הגדרת יהדותו של עובד בהקשר לחוק שעות עבודה ומנוחה נדונה בע"פ 1003/00 הנדימן – עשה זאת בעצמך בע"מ נ' מדינת ישראל פד"ע לח' 262 בעמ' 272 – 273. כך כתב השופט צור: "אימר מייד – השאלה העומדת בפנינו אינה קשורה לל עיקר בשאלת 'מיהו יהודי' על פי ההלכה היהודית. עניין לנו בהוראות חוק שעות עבודה ומנוחה החלה על 'יהודי', הוראה שנועדה למטרה חברתית מובהקת ואין לה דבר וחצי דבר עם השאלות הנוקבות והשנויות במחלוקת לגבי קביעת יהדותו של אדם על פי ההלכה. השאלה העומדת בפנינו היא מיהו יהודי לצורך חוק שעות עבודה ומנוחה וליתר דיוק – מיהו יהודי לעניין התכלית החברתית של החוק ושל ההוראה המיוחדת בדבר חופשת מנוחה שבועית בשבת. התשובה לשאלה זו פשוטה: יהודי לצורך חוק שעות עבודה ומנוחה הוא כל עובד המצהיר על עצמו כיהודי, בין בכלל ובין בפני המעסיק, הצהרה שעל פניה היא נכונה". כך למשל, עובדים שהתקבלו לעבודה בבית חולים 'מעייני הישועה' בתפקיד 'גוי של שבת', תבעו את בית החולים לשלם להם שכר גבוה יותר על עבודתם בשבתות וחגים מפני שלפי ההלכה הם יהודים בית הדין פסק: "כשם שהצהרתו של עובד על היותו יהודי מחייבת את מעסיקו לענין החוק כך גם הצהרתו – בין במפורש ובין במשתמע – כי אין הוא יהודי מחייבת ביחסים שבין העובד למעסיק, וזאת לאחר בדיקה סבירה של המעסיק שנעשית בתום לב. התובעים הגיעו לעבודה מתוך ידיעה ברורה, כי קבלתם לעבודה הינה על רקע העובדה שאין הם נחשבים כיהודים על פי ההלכה היהודית ואין הם רשומים כיהודים בתעודות הזהות שלהם" (בית הדין האזורי לעבודה תל אביב – יפו עב 006985/07 עב 002627/07 עב 006984/07 בפני: כב' השופט שמואל טננבוים 09/07/2009).

6. חוק חג המצות (איסורי חמץ), התשמ"ו-1986; חוק איסור גידול חזיר, תשכ"ב-1962.

7. כך, למשל, בשנת 2008 מחקה שופטת בית המשפט לעניינים מקומיים בירושלים, תמר בר-אשר צבן, כתבי אישום שהוגשו נגד ארבעה בעלי מסעדות בירושלים, שלטענת המדינה עברו על החוק כשמכרו חמץ בפסח. בהחלטתה אימצה השופטת את הפרשנות המקלה לפיה אין זה נחשב ל"מקום פומבי". בנוסף היא הבחינה בהבדל הניסוחי בין "מקום ציבורי" ל"פומבי" בהדגשה, כי "לא במקרה נעשתה ההבחנה". כלומר, החוק אינו אוסר על מכירת חמץ או הצגתו בתוך חנות, אלא על הצגתו בפומבי, קרי מחוץ לחנות, בלבד.

פי קריטריונים ברורים ושקופים שעוסקים בעיקר בצדדים הארגוניים והניהוליים ולא בתוכן. שימוש במערכות השלטון כדי לייצר מונופול תרבותי ודתי הוא פסול. הדוגמה להתנהלות נכונה היא תחום החינוך, שבו מתקיימים בישראל זה לצד זה זרמים שונים. משמעות הדבר היא שהמדינה אינה קובעת עבור כל אזרחיה את תכני החינוך, היא מאפשרת פלורליזם חינוכי. באותה מידה לא נכון שתתקיים 'דת ממשלתית'.

החשש של הצינונות הדתית ושל החרדים הוא מאיבוד ההגמוניה על קביעת הזהות היהודית ואיבוד המונופול על ייצוג היהדות בישראל. שינוי בסטטוס קוו יהפוך את האורתודוקסיה לזרם אחד ביהדות מתוך כמה (גדול ככל שיהיה) ולא למייצגה הבלעדי. יתרה מזאת, כאשר האורתודוקסיה תהפוך לזרם יתברר באופן חד שלמעשה לא מדובר בזרם אחד ושההבדלים בין הקבוצות האורתודוקסיות השונות גדול מאוד. כך למשל, כשם שכרגע הרבנות אינה מכירה בגיורים רפורמיים, כך קבוצות חרדיות מסוימות אינן מכירות בגיורים של הצינונות הדתית. ואם כך, מה ההבדל בין המחלוקות?

מקהילה למדינה

העם היהודי מתנהל מזה מאות רבות של שנים ללא מערכת סמכותית מוסכמת הקובעת מהי יהדות. בקהילות רבות לא היתה הסכמה על מהותה של היהדות ועל הסמכות הדתית האחראית עליה. כך למשל, חיו באותו שטטעל במזרח אירופה, אלו לצד אלו, חסידיים של אדמו"ר וכאלו שהרב (המתנגד לחסידות) היה רבם. גם בארץ ישראל, תחת השלטון העות'מאני והמנדטורי, חיו קהילות שהגיעו מתפוצות שונות והיו בעלי השקפות עולם שונות ומנוגדות. היהודים ידעו להתארגן היטב בגופים פוליטיים מורכבים ומרובי דעות לצורך קיומם החומרי ועמידתם אל מול השלטונות. עד היום הזה קיימות בכל הארצות בהם חיים יהודים ארגוני גג המאחדים תחתם קהילות שונות והשקפות עולם מנוגדות. אך ארגונים אלו אינם עוסקים בשאלות היהדות אלא בענייני היהודים בלבד¹⁰.

במהלך הדורות נוצרו מחלוקת עזות בכל הקשור למהותה

10. בארצות רבות קיים ארגון יהודי גדול העוסק בחיים הדתיים של הקהילה, אך הוא אינו מכסה את כל הפלגים של הקהילה. לעומת זאת יש בכל ארץ כזו ארגון גג פוליטי שבו שותפים כל הארגונים היהודיים אך הוא אינו עוסק בהיבטים הדתיים. בצרפת הוקם בשנת 1808 על ידי נפוליאון הראשון Le Consistoire central israélite de France לשם ניהול הדת היהודית בצרפת. הקונסיסטוריה המרכזית ממנה עד היום את הרב הראשי של צרפת. היא מאחדת את הקהילות היהודיות של הזרם המרכזי ביהדות האורתודוקסית הצרפתית ונחשבת המוסד הייצוגי של הדת היהודית בארץ זו. בצרפת קיימות קהילות ובתי-כנסת שאינם משתייכים לקונסיסטוריה, כמו אלו של הזרם הליברלי (רפורמי) והזרם הקונסרבטיבי וקהילות חרדיות. לעומת זאת Conseil représentatif des institutions juives de France או CRIF הוא איגוד חילוני שמטרתו לקדם את האידיאלים הפוליטיים והכלכליים של הקהילה היהודית בצרפת בתוך המדינה ומחוצה לה, והוא מאגד תחתיו את כל הארגונים והמוסדות היהודיים בצרפת. גם באנגליה, המוסד הדתי המרכזי United Synagogue הוא הארגון של הזרם המרכזי האורתודוקסי הגדול ולצדו קיימים ארגונים עצמאיים נוספים. ארגון הגג של כלל יהודי אנגליה שהוקם בשנת 1760 נקרא Board of Deputies of British Jews והוא כולל את כל הארגונים והמוסדות.

הכותל, הוויכוח על חוק המקוואות ופסיקת בג"צ שהצגת תעודת כשרות אלטרנטיבית אסורה על פי חוק ההונאה בכשרות⁸. במוקד הדיונים הללו עומדת השאלה: מיהו הריבון? מיהו בעל הסמכות? שאלות של סמכות אינן מתעוררות אלא במצבים שיש בהם ערעור על הסמכות. הכותל המערבי, כשאר המקומות הקדושים בישראל, נתון למרותו של רב הכותל והמקומות הקדושים, כלומר לממסד הרבני של מדינת ישראל⁹. על פי תפיסתו האורתודוקסית של רב הכותל יש לנהל את הכותל לאור ההלכה האורתודוקסית. ממשלת ישראל נאלצה להתערב בענין בעקבות לחצים מצד 'נשות הכותל' ומצד הארגונים הלא-אורתודוקסים בארצות הברית ובישראל. הפשרה שהוצעה ערעה על סמכותו ההגמונית של רב הכותל ותחמה אותה לרחבה כפי שהיא היום, שכן הרחבה החדשה שתוכשר לכך לא תהיה תחת סמכותו. ההתנגדות הרבה שעוררה פשרה זו בקרב הציבור האורתודוקסי נבעה מתחושת אבדן המונופול. שהרי איש אינו מציע לפגוע ברחבת הכותל הנוכחית. הפגיעה היא בעצם הפעלת סמכותה של המדינה מעל לראשה של הרבנות הראשית לישראל וקביעה של המדינה כי ישנם מקומות קדושים שאינם תחת אחריות הרבנות.

כך גם ביחס לנושא שלנו, חוק הנישואין והגירושים. שינוי החוק ופתיחת האפשרות לנישואין אזרחיים תסיר את המונופול של הרבנות על מרכיב חשוב בחייו של כל אדם. מונופול זה מחזק מבחינה תודעתית את הגדרתה של האורתודוקסיה, כפי שמפרשת אותה הרבנות, כיצוג בלעדי של היהדות לפחות בתחום זה. כך גם ביחס לכשרות; ביטול המונופול על הכשרות ופתיחת רחבה נוספת בכותל מערערים על ההגמוניה של האורתודוקסיה ושוברים את המונופול על הגדרת היהדות בתחומים רבים וחשובים. במילים אחרות, הפולמוס אודות מהותה של היהדות בעת המודרנית, פולמוס שהחל לפני למעלה ממאתים שנה ממשך להתקיים גם היום. האורתודוקסיה עושה שימוש בחוק הישראלי כאמצעי לביסוס עמדתה האידיאולוגית והחלשתם של עמדות יהודיות אחרות.

במדינה דמוקרטית יש לחלק את המשאבים באופן שווה, כך שכל קבוצה תקבל משאבים לפי גודלה היחסי. מונופול הוא מצב שבו קבוצה מסוימת בדרך כלל קבוצה גדולה וחזקה משתלטת על כל המשאבים וקובעת את הקריטריונים הממשלתיים באופן שישירת את האינטרסים שלה בלבד. הרבנות הראשית תופסת את עצמה כ'ראשית', כלומר, כמי שאחראית על היבטים דתיים בכל המרחב הציבורי. כך גם 'רב העיר' התופס את עצמו כרב של כל העיר. זוהי תפיסה הגמונית היוצרת מונופול על ענייני הדת בישראל. במצב הראוי, הדת, כמו התרבות, צריכה לפעול במרחב הציבורי הפתוח. ישנן קבוצות דתיות גדולות מאוד ויש קטנות ומקומיות, וכל אחת מהן צריכה להיות נתמכת על ידי המדינה באופן יחסי ועל

8. סמכותה של הרבנות הראשית קובעת גם בענייני כשרות על פי חוק הרבנות הראשית לישראל, תש"ם-1980, סעיף 2.

9. הרבנות קובעת את הסדרים במקומות הקדושים. לפי תקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים, תשמ"א-1981, ממנה שר הדתות על פי המלצת הרבנים הראשיים לישראל את הממונה הראשי או הממונה על מקום קדוש כלוני.

האם הפתרון הוא הפרדת דת ומדינה?

בשיח הישראלי מזהה הביקורת אותה העליתי לעיל עם הצורך בהפרדת דת ומדינה. אך זוהי טעות. אני אמנם מתנגד לכל כפייה דתית, אך איני תומך בהפרדת דת ומדינה. כדי להבין הבחנה זו צריך להתבונן במודלים השונים של זיקת דת ומדינה בארצות הדמוקרטיות בעולם¹¹. במדינות בהם מתקיימת הפרדת דת ומדינה, כמו ארה"ב וצרפת, אסור למוסדות הנתמכים על ידי המדינה לקיים כל פעילות דתית או חינוך דתי. העניינים הדתיים מתקיימים אך ורק על ידי משאבים פרטיים. לעומת זאת במדינות אחרות, כמו באנגליה, גרמניה ומדינות סקנדינביה, מתקיימת זיקה בין דת ומדינה שאחת ממשמעויותיה היא האפשרות לקבלת כספי מדינה לצורך מוסדות ופעילויות דתיות של דתות המוכרות בחוק ועל פי קריטריונים מסוימים. במדינות אלו נתפסת הדת כמו כל צורך אזרחי אחר שממומן מכספי משלם המיסים. בדיוק כפי שהמדינה תומכת בספורט ובתרבות כך היא תומכת בשירותי דת. במדינות אלו הנתות מכך דתות שונות ולא רק דתם של רוב האזרחים.

רוב אזרחיה של מדינת ישראל – יהודים, מוסלמים ונוצרים – נזקקים לשירותי דת ולכן יש הגיון רב בקיום זיקה בין המדינה לבין הדתות השונות בישראל. אך אסור שזיקה כזו תעניק הגמוניה לדת מסוימת או לפרשנות מסוימת של הדת, כפי שמתרחש היום. מדינת ישראל צריכה לאפשר ולעודד קיום יהודי כמו שמבינות אותו קהילות שונות, וכך נכון לעשות גם לגבי דתות אחרות של אזרחי ישראל. בעוד שיש לבטל כל כפייה דתית וכל שליטה מונופוליסטית של הדת בישראל, תהיה זו טעות ליצור הפרדת דת ומדינה כמקובל בצרפת ובארה"ב. זאת משום שהזהות התרבותית והלאומית של היהודים בישראל מעוגנת במסורת ובדת היהודית¹². בנוסף, אל לה למדינה דמוקרטית התומכת בפעילות דתית ובמוסדות דתיים להפלות בין דתות ולכן מדינת ישראל צריכה לתמוך בכל הדתות של אזרחיה באופן יחסי על פי גודלן.

של היהדות שלעתים כללו אף פילוגים ופיצולים, הקיימים עד היום הזה – כך ביחס לנוצרים הקדומים, בפולמוס בין הרבניים לקראים בימי הביניים ובמאבק בין תומכי שבתאי צבי ומתנגדיו. לעומתן היו מחלוקות אחרות שבהם נמנע הפילוג כמו זו שהתחוללה בין החסידים והמתנגדים. ישנם ויכוחים המתקיימים כבר מאתיים שנה, ועדיין המחלוקת בין הצדדים בעינה עומדת, כמו הויכוחים שבין הרפורמים לאורתודוקסים ובין הציונים לחרדים. אופן הפעולה של מדינה מודרנית דמוקרטית, כמו מדינת ישראל, שונה במובן עמוק מאופן הפעולה של קהילה יהודית. כדי להבטיח את קיומה של מדינה חייבת להיות הסכמה על כללי המשחק הפוליטי. למדינה דרושה יכולת הכרעה, ביצוע ואכיפה, ודרושים אמצעי בקרה ותיקון. הדמוקרטיה המודרנית מחייבת הפרדת רשויות ומערך מורכב של איזונים ובלמים בין המנגנונים השונים – בית המחוקקים, הממשלה, המשטרה ובתי המשפט. כל אלו הופכים את המדינה לסמכותית הרבה יותר מאשר כל מנגנון פוליטי קהילתי שהתקיים בחברה היהודית לדורותיה.

כאשר נתגלעה מחלוקת בין קבוצת יהודים לבין קהילת המוצא שלהם, הם קמו ועזבו אותה והקימו קהילה משל עצמם, באותה העיר או ביבשת אחרת. לעומת זאת, אם לאזרח או אפילו לקבוצת אזרחים יש טענות כלפי המדינה הם אינם יכולים להקים לעצמם מדינה חדשה (אלא בנסיבות קיצוניות של פירוק המדינה). עליהם להיאבק על דעתם בתוך המערך הדמוקרטי. כיוון שכך, מדינה מודרנית חייבת להגביל את כוחה וסמכותה, להותיר מרחב גדול עד כמה שאפשר לקיומן של קהילות זהות ותרבות שונות, ולהימנע מלהתערב בתכני פעילותן. לא ניתן לקיים מדינה ללא המנגנונים הסמכותיים שהוזכרו לעיל, אולם בכל הנוגע לדת או לתרבות, מתברר שלא רק שהדבר אפשרי, אלא שהוא אף תורם לשגשוגן של המסורות הדתיות והתרבותיות. כאשר מתקיים פלורליזם דתי ללא מנגנון מרכזי בעל יכולת חקיקה ואכיפה, מתפתחות צורות חדשות ומגוונות של הקיום הדתי ומתאפשר ביטוי שונה ויחודי לכל קבוצה החפצה בכך.

במשך דורות רבים ידעו קהילות יהודיות לשמר את אחדותם הפוליטית (ברוב המקרים), ובמקביל – להמשיך ולקיים את העושר והמגוון הדתי שלהן. מודל זה התברר כמוצלח מאוד. לעומת זאת, מנגנון מדינת ריכוזי השולט בתחומים דתיים רבים מייצר בעיקר אנטגוניזם וביקורת ומרחיק יהודיות ויהודים רבים מתרבות ומסורת יהודית.

11. קיימים מודלים שונים, וראו: בנימין נויברגר, "דת ומדינה – הסדרים ומגמות במדינות דמוקרטיות", בתוך: מ. בר-און וצ. צמרת (עורכים), שני עברי הגשר – דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל (יד בן-צבי, ירושלים תשס"ב); וכן: בנימין נויברגר, דת ומדינה במדינות דמוקרטיות (באתר האוניברסיטה הפתוחה).

12. אני מקבל, עם זאת, את הצעתם של סטטמן וספיר שהזיקה בין דת למדינה אינה נותנת עדיפות לדת על פני צרכים אחרים. "תמיכתנו מבטאת קריאה ל'נורמליזציה' של הדת: הדת אינה צריכה לקבל יחס יחודי, לא לרעה ולא לטובה. אי-קבלת יחס ייחודי לרעה משתקפת בכך שניתנת לה הזדמנות לשחק במגרש הפוליטי וליהנות מהחיבור למדינה כמו כל עמדה אחרת. אי-קבלת יחס ייחודי לטובה משתקפת בכך שההגנות הניתנות לה אינן שונות מבחינה עקרונית מאלה שתופעות דומות מקבלות" (גידי ספיר ודני סטטמן, דת ומדינה בישראל – עיון פילוסופי-משפטי, אוניברסיטת חיפה וידיעות ספרים, 2014, עמ' 304).

מתווה חדש ליחסי דת ומדינה בישראל

בתפיסה חדשה של יחסי דת ומדינה
בישראל יש להבחין בין תחומים שונים:

א. המעמד האישי

יישום המתווה המוצע יאפשר את פריחתה ושגשוגה של היהדות הישראלית רבת הפנים, כמו גם של דתות של קבוצות המיעוט בישראל, מפני שלא יהיה כל קשר בין דת ותרבות יהודית לכפייה בתחומי המעמד האישי, ולא יתקיים מונופול על שירותי הדת, דבר שיפחית את הניכור מן היהדות. מאידך, יוקצו כספי ציבור ומשאבים לטובת הציבור הרחב המעוניין הרחב במוסדות דתיים, ובפעילות של תרבות יהודית, קהילה קהילה על פי טעמה, בכפוף להגדרות שוויוניות ופלורליסטיות. בהיבטים אלו של החיים אפשר יהיה לראות במדינת ישראל בית לאומי לעם היהודי המבוסס על הטוב המשותף לערכי הדת, המסורת והדמוקרטיה.

בכל המדינות הדמוקרטיות (כולל אלו שבהן אין הפרדה בין דת ומדינה) אין למוסדות דתיים כל סמכות משפטית בכל הקשור למעמד האישי. נישואין וגירושין הם אקט אזרחי. כך צריך להיות גם במדינת ישראל. על הכנסת לבטל את חוק שיפוט בתי הדין רבניים (נישואין וגירושין) ולחוקק מערכת חוקים אזרחיים שיהיו נידונים במקרה הצורך בבית משפט לענייני משפחה. מעבר לכך, זוגות שיחפצו בכך יקיימו טקס דתי על פי מנהגי דתם וקהילתם. המדינה תפקח על הקהילות בתחום המנהל התקין ומניעת עשיית עוול (סרבנות גט למשל). גם לגבי גיור לא תהיה כל מעורבות של המדינה. הגיור יתקיים בקהילה ויוכר על ידי הקהילה. לצורך חוק השבות ימשיך הנוהל הקיים (שכל גיור שבוצע על ידי קהילה יהודית מוכרת בעולם (כפי שכבר נקבע על ידי בג"ץ) יוכר כתקף לצורך חוק השבות. יש לקיים נוהל זה גם לגבי בתי דין וקהילות מוכרות בישראל¹³.

ב. תמיכת המדינה בפעילות דתית ובתרבות יהודית

כאן אני מבקש להתבסס על הצעתה של תנועת נאמני תורה ועבודה משנת 2011 שעיקרה העברת הסמכות הדתית מהמדינה לידי הקהילות¹⁴. על פי ההצעה, הסמכויות והתקציב של שירותי הדת יועברו מהממסד הפוליטי אל הקהילות, בהתאם למספר חבריהן ולמספר המשתתפים בפעילותיהן השונות. כל קהילה תנהל את תקציבה בהתאם לדעותיה ואמונותיה. כל אדם יוכל להירשם לקהילה בהתאם לאמונתו או לצורך שירותי דת ספציפיים כמו למשל נישואין וכשרות. קהילות דומות יתארגנו יחד ל"אגד קהילות". איגודים ארציים אלו יפעלו בנושאים הרחבים והעקרוניים יותר, כמו גיור, נישואין, כשרות, קבורה, מקוואות ועוד. על פי מודל זה אין עוד מקום ל"רבנות הראשית לישראל" אך יש חשיבות רבה לקיום פעיל ואפקטיבי של משרד לענייני דתות שיהיה אחראי על התקציב. הקריטריונים יקבעו על ידי הכנסת מתוך תפיסה שוויונית ופלורליסטית עבור כלל הדתות המאורגנות בישראל ולכלל הקהילות.

13. יש לדעת שהכרה ביהדותו של אדם אינה מחייבת את המדינה לקלוט אותו על פי חוק השבות. בחוק עצמו ("ב) אשרת עולה תינתן לכל יהודי שהביע את רצונו להשתקע בישראל, חוץ אם נוכח שר העליה שהמבקש - (1) פועל נגד העם היהודי; או (2) עלול לסכן בריאות הציבור או בטחון המדינה"). ובעיקר בעבודתם של אנשי הסוכנות היהודית העוסקים בעליה ופקידי משרד הפנים יש מקום רחב לשיקול דעת למי להעניק את זכות העליה ולמי לא. בכך נסתרת הטענה כאילו פתיחת אפשרויות הגיור תביא לגיור המוני של מהגרי עבודה, ומדינת ישראל תהיה חייבת לקלוט אותם כאזרחים מתוקף חוק השבות.

14. ראו על כך באתר התנועה: חזון התנועה לדמוקרטיזציה של שירותי הדת בישראל- המודל הקהילתי; וכן: גידי ספיר ודני סטטמן, דת ומדינה בישראל – עיון פילוסופי-משפטי, אוניברסיטת חיפה וידיעות ספרים, 2014, עמ' 253 – 254.